

ZƏRF VƏ ONUN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRDƏ İŞLƏNMƏSİ

Giriş. Zərf Azərbaycan dilində feillə sıx əlaqədə olan və əsasən hərəkətin, vəziyyətin və xüsusiyyətin zaman, məkan, tərz və dərəcə baxımından ifadəsini təmin edən mühüm nitq hissəsidir. Zərflər yalnız leksik və qrammatik baxımdan deyil, həm də üslubi və semantik cəhətdən dilin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Frazeoloji birləşmələr isə dilin tarixi inkişafının və xalq təfəkkürünün məhsulu kimi sabitləşmiş söz birləşmələridir. “İki, üç söz birləşərək məcazi mənanı ifadə edib bir məfhum bildirir. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrdən çox istifadə olunur, onlar dilin zənginləşməsinə və obrazlılığına xidmət edir” [5, s. 68]. Zərf isə cümlədə, əsasən, feilin, sifətin və ya digər zərflərin qarşısında yer alır və həmin sözün mənasını aydınlaşdırır.

Əsas hissə. Frazeoloji birləşmələr müəyyən bir mənanı daha konkret və təsirli ifadə edən, dilin əsas qaydalarına uyğun olaraq birləşmiş sözlərdən ibarət ifadələrdir. “Frazeologiya (yunan sözü olub *phrasis* -ifadə və *logos* təlim sözlərindən ibarətdir) dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir” [2, s. 88]. Zərflər isə bu birləşmələrdə, hərəkətin və ya xüsusiyyətin necə, nə zaman, harada və nə qədər olduğunu bildirərək, onların mənasını daha da dəqiqləşdirir və emosional çağırışlar əlavə edir. Zərflər çoxşaxəliyi nəticəsində bu birləşmələrdə ya əsas mənanı daşıyan sözlə birləşə əlaqədə olur, ya da bütövlükdə ifadənin vurğusunu gücləndirir. “Çoxşaxəlik o deməkdir ki, zərflər hərəkət və ya əlamət bildirən sözləri bir çox cəhətdən izah edir” [4, s. 313]. Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələr, ən çox danışq dilində və bədii əsərlərdə qarşımıza çıxan ifadə formalarındandır. Bu birləşmələrdə zərflər əsas sözün və ya söz birləşməsinin mənasına əlavə çağırışlar qatır. Onlar müəyyən bir hadisənin, vəziyyətin daha dəqiq şəkildə ifadə olunmasına imkan yaradır.

Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrin tədrisi dilin incəliklərini və frazeologiyanın quruluşunu öyrənməyə, şagirdlərin həm qavrama, həm də ifadə bacarığını inkişaf etdirməyə kömək edən prosesdir. Bu birləşmələrin tədrisi aşağıdakı yollarla daha effektiv formada həyata keçirilə bilər:

1. **Tərif və nümunələrlə dərəcə başlamaq:** Öncə, Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrin nə olduğu izah olunmalıdır. Məsələn, bu tip birləşmələrdə zərf hərəkət, vəziyyət və zaman haqqında əlavə məlumat verir. Müəllim bir neçə konkret nümunə təqdim etməli, şagirdlərin həmin frazeoloji birləşmələrin mənasını və istifadə formasını anlamaqlarına kömək etməlidir.

2. **Qruplaşdırma və semantik təhlil:** Şagirdlərə müxtəlif zərf tərkibli frazeoloji birləşmələr təqdim edildikdən sonra, onları mənalara görə qruplaşdırmaq tapşırıla bilər. Məsələn, zaman əlaqəli frazeologizmlər, yer ilə əlaqəli frazeologizmlər və s. Bu üsul şagirdlərin frazeoloji birləşmələri daha yaxşı qavramasına və gündəlik nitqlərinə tətbiq etmələrinə kömək edir.

3. **Mətn və dialoq tətbiqi:** Şagirdlərə frazeoloji birləşmələrdən istifadə edərkən qısa hekayələr və ya dialoqlar yaratmaq tapşırığı verilə bilər. Bu tapşırıq vasitəsilə onlar frazeologizmləri düzgün kontekstdə istifadə etməyi öyrənəcəklər.

4. **Tapşırıqlar və testlər:** Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrə aid müxtəlif tapşırıqlar verilə bilər. Məsələn, boşluqları doldurma, mənasını tapmaq, kontekstə uyğun cümlələr qurmaq və s. Bu kimi tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlər bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

5. **Yaradıcılıq və intuitiv yanaşma:** Frazeoloji birləşmələri şagirdlərə əzbərlətmək əvəzinə, onlara təbii şəkildə istifadə etməyi öyrətmək vacib məsələlərdən biridir. Bu mövzunun daha da mükəmməl şəkildə yadda qalmasına və dilin axarına uyğun şəkildə istifadəsinə səbəb olur.

6. **Əlavə resurslar və mədəniyyətə bağlantı:** Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələr bəzən mədəniyyət və tarixlə əlaqədar ola bilər. “Frazeologizmlər özlərinin kommunikativ ifadə zənginliklərini saxlamaqla getdikcə saflaşır,

obrazlılığı, ekspressivliyi, ifadəliliyi artırmaqla nitqin səlisliyini, emosionallığını təmin edir” [1, s. 85]. Müəllimlər, şagirdlərə bu frazeologizmlərin mənşəyini və onların dilin inkişafına necə təsir etdiyini izah edə bilər.

Bu yanaşmalar şagirdlərin dil bacarıqlarını artırmağa və frazeoloji birləşmələrdən doğru istifadə etməyə kömək edəcəkdir.

Zərflərin tədrisi prosesində müəllim, ilk növbədə, zərfin funksional mahiyyətini, onun frazeoloji birləşmələrdə iştirak formalarını və bu zaman meydana çıxan semantik-üslubi xüsusiyyətləri izah etməlidir. Tədris zamanı frazeoloji birləşmələrin və zərflərin gündəlik ünsiyyətdəki funksional roluna da diqqət yetirilməli, bu ifadələrin real nitq situasiyalarında necə işlədiyini nümayiş etdirmək məqsəduyğun hesab olunur. Məsələn, *təhlükədən qorunmaq üçün cəld tədbir görülməlidir* – burada *cəld* zərfi verilməsəydi, işin cəld, tez şəkildə həyata keçirilməsinin vacibliyi bilinməzdi.

Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrin izahı zamanı sinonimlik və antonimlik münasibətlərindən istifadə, şagirdlərin müqayisəli təhlil aparmaq bacarığını inkişaf etdirir. Bu yanaşma nəticəsində şagirdlər ifadələrin məna fərqlərini, semantik çalarlarını daha dərinlən qavrayır və tətbiq etmə qabiliyyətləri formalaşır.

Eyni zamanda, müəllim zərflərin sintaktik və semantik əlaqələrini dəqiq şəkildə təqdim etməlidir. Belə ki, zərflər əsasən feil, sifət və digər zərflərlə assosiasiya halında işlənir və frazeoloji birləşmələrin məna dərinliyini, emosional tonunu və vurğusunu artırmaq funksiyasını daşıyır. Zərflərin bu birləşmələrdəki başlıca funksiyaları sırasında məna dəqiqliyini təmin etmək, dərəcə və intensivliyi bildirmək, eləcə də zaman və məkan çalarlarını ifadə etmək xüsusi yer tutur – *Tez kəlləni yerə at yat, sabah vacib işimiz var; Az dərd çək, bəsdir!*;

Tədris prosesində yaradıcı və kontekstual yanaşmaların tətbiqi, o cümlədən interaktiv metodlardan istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Müəllimlər müxtəlif zərf tərkibli frazeoloji ifadələri təqdim etməli, tələbələr isə bu ifadələrin semantik gücünü və emosional yüklənməsini təhlil etməlidirlər. Belə tapşırıqlara frazeoloji ifadələrlə bağlı dialoqların qurulması, müvafiq zərflərlə yeni ifadələrin yaradılması, həmin ifadələrin müxtəlif ədəbi mənbələrdəki istifadəsinin araşdırılması və qısa esse yazılması kimi fəaliyyətlər daxil edilə bilər. Bu cür kompleks və yaradıcı tapşırıqlar tələbələrin dil təfəkkürünü və ifadə imkanlarını genişləndirir.

Zərflərin frazeologiya ilə birləşməsi dilin ifadə imkanlarını artırır və dilin mənalığının zənginləşməsinə kömək edir. Hər iki element dilin canlı olduğunu və inkişaf etdiyini göstərən əlamətlərdir. Zərflər və frazeoloji birləşmələr bir-birini tamamladığı üçün dilin qavranılmasını asanlaşdırır. Bu isə dilin mükəmməl formada anlaşılmasına və ifadə olunmasına kömək edir.

Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələr bədii əsərlərdə və şifahi nitqdə obrazlılığın artırılması üçün tez-tez istifadə olunur. “Dilimizdəki frazeologizmlərin əmələ gəlməsinin əsas mənbəyi danışq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur” [3, s. 366]. Hər iki dil elementinin ədəbiyyatda istifadəsi həm məcazi mənanı çatdırmaq, həm də müəllifin və ya danışanın münasibətini, obrazların psixoloji vəziyyətini ifadə etmək baxımından geniş üslubi imkanlara malikdir. Ədəbiyyatçılar həm zərfləri, həm də frazeoloji birləşmələri öz əsərlərində daha fərqli, simvolik və ya metaforik şəkildə istifadə edərək dilin çoxşaxəli imkanlarını üzə çıxarırlar. Ədəbiyyatdakı zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

1. *Dünyanın o başında təzə xəbər çıxsa, hamıdan qabaq bunun qulağına çatır.* (M.Hüseyn)
2. *Birdən ürəyi dəhşətlə çırpındı, kişi nə qədər çalışdısa da, sinəsi dolu nəfəs ala bilmədi, gözüni alaçağın qabağındakı yəhərli atlardan çəkmədi.* (İ.Sıxlı)
3. *İçəri girdikdə aşağı başdan, yainki yandan sazandalar üçün döşək salındı.* (H.Sarabski)
4. *Qaralar zəhrimi birdən sıgacaq.* (S.Vurğun)
5. *Anadır hər kişiye öz vətəni, Bəsləyib sinəsi üstündə onu.* (A.Səhhət)

Nəticə. Zərf və frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin həm qrammatik, həm də semantik modal strukturunda xüsusi yer tutur. Bu birləşmələr dilin obrazlılığını, emosional ifadə gücünü və üslubi zənginliyini artırmaqla yanaşı, xalq düşüncəsinin, məişətinin və estetik duyumunun daşıyıcısı kimi çıxış edir. Zərflərin frazeoloji birləşmələrdə funksional iştirakı, həmin ifadələrin daha aydın, konkret və təsirli şəkildə işlənməsinə şərait yaradır. Bu birləşmələr yazılı ədəbiyyatda bədii-estetik funksiya daşıyır, danışq dilində isə nitqin təbii və canlı axını təmin edir.

Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrin tədrisi, dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onların dilə olan münasibətlərini zənginləşdirmək üçün mühüm bir rol oynayır. Bu cür birləşmələrin tədrisi zamanı frazeologizmlərin mənasını anlamaq və onları düzgün kontekstdə istifadə etmək, dilin daha təbii istifadəsini öyrətmək lazımdır. Frazeologizmlərin öyrədilməsi şagirdlərin ifadə imkanlarını genişləndirir, dil bacarıqlarını gücləndirir və yaradıcılıq yönümlü təlimə təkan verir. Müxtəlif qruplaşdırmalar, praktiki tətbiqlər və yaradıcı yanaşmalar vasitəsilə şagirdlər frazeoloji birləşmələri yalnız əzbərləməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda onların gündəlik nitqlərinə uyğun şəkildə tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Nəticədə, bu yanaşmalar şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafına və frazeologizmləri düzgün şəkildə mənimsəmələrinə, dilin dərin qatlarını anlamalarına xidmət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev T. Bədən üzvləri ilə bağlı olan frazeoloji birləşmələr // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, №1(275), 83-90
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192
3. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
4. Kazimov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
5. Qurbanova, M., Abdullayeva, M. Azərbaycan dili. I hissə (Fonetika, leksika): Farsdilli tələbələr üçün dərslik Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 128 s.

Key words: Adverb, emotional nuances, phraseological unit, adverbial expression, educational process

Ключевые слова: Наречие, эмоциональные оттенки, фразеологическая единица, выражение с наречием, образовательный процесс

The Function of the Adverb in Phraseological Units

Summary

This article explores the significance and application methods of adverb-based phraseological units in the teaching of the Azerbaijani language. Phraseological expressions and adverbs, as essential tools enhancing the stylistic, semantic, and functional richness of the language, play a crucial role in developing students' language skills. The article emphasizes that, compared to traditional approaches, the use of interactive methods such as contextual analysis, semantic grouping, creative writing, and dialogue construction is more effective in teaching these expressions. It is suggested that during the teaching process, the origin, figurativeness, and emotional connotation of phraseological units should be explained, and students should be trained to use them in everyday speech. Moreover, conducting comparative analysis based on synonymy and antonymy expands learners' expressive capacity and linguistic thinking. The article argues that the teaching of adverb-based phraseological units should be grounded not only in memorization but also in a creative and comprehension-oriented model, which enhances the functional perception of language. The aim of the article is to reveal the mutual interaction between adverbs and phraseology and to contribute to a richer and more meaningful use of the language in terms of both content and form. Consequently, these expressions are evaluated as key tools that demonstrate the functional and aesthetic power of the Azerbaijani language.

Наречие и его функционирование в составе фразеологических единиц

Резюме

В данной статье рассматривается значение и методы применения фразеологических сочетаний с наречиями в преподавании азербайджанского языка. Фразеологизмы и наречия, являясь основными средствами, обогащающими язык с точки зрения стиля, семантики и функций, играют важную роль в развитии языковых навыков учащихся. Отмечается, что при обучении таким сочетаниям более эффективным является использование интерактивных методов, таких как контекстуальный анализ, семантическая группировка, творческое письмо и построение диалогов, в отличие от традиционных подходов. В процессе обучения следует объяснять происхождение, образность и эмоциональную окраску фразеологизмов, формировать у учащихся умение применять их в повседневной речи. Также сравнительный анализ на основе синонимических и антонимических отношений расширяет выразительные возможности и языковое мышление студентов. В статье подчёркивается, что обучение фразеологическим сочетаниям с наречиями должно быть основано не только на запоминании, но и на модели обучения, ориентированной на творчество и понимание, что усиливает функциональное восприятие языка. Цель статьи — выявить взаимное влияние наречий и фразеологии, способствуя более содержательному и выразительному использованию языка. В результате такие сочетания оцениваются как одни из основных средств, демонстрирующих функциональную и эстетическую силу азербайджанского языка.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva